

УДК 94(477)“1920”

Кудінов І. О.
аспірант, Київський національний університет
ім. Т. Шевченка (Україна, Київ),
ivan.kudinov.ua@gmail.com

ВИКОРИСТАННЯ ЧАСТИН УКРАЇНСЬКОЇ ТРУДОВОЇ АРМІЇ В БОЙОВИХ ДІЯХ (ЛІТО–ОСІНЬ 1920 Р.)

Розглядається участь Української трудової армії в бойових діях проти Російської армії під командуванням П.Врангеля влітку–восени 1920 року. Основна мета статті – висвітлення особливостей використання частин Української трудової армії та їх ефективності у боротьбі більшовиків з білими військами. На основі архівних джерел визначені частини Української трудової армії, які брали участь у бойових діях. З'ясовано, що використання трудоварміїців на фронті диктувалося крайньою необхідністю, оскільки в той період комуністична влада мала обмежені воєнні резерви.

Ключові слова: воєнний комунізм, трудова повинність, Червона армія, Російська армія, громадянська війна, білі війська, бойові дії.

Зміцнення влади більшовиків призвело до докорінної зміни не тільки політичного, а й економічного життя. Перебудова відносин у сфері економіки на основі принципів загальної трудової повинності була однією з важливих ланок воєнно–комуністичної системи. Разом із милітаризацією заводів та фабрик, мобілізаціями цивільного населення до виконання різних видів робіт, широко впроваджувалося в практику переведення армійських частин із військового на “трудоий фронт”. Впродовж 1920–1921 рр. на територіях, які контролювали більшовики, було утворено 8 трудових армій.

У радянській історіографії зазначена тема розглядалася лише побіжно. Автори опосередковано зачіпали тему участі у військових діях Української трудової армії. Зокрема, про бойові дії йшлося лише в контексті боротьби проти “бандитизму” в УСРР. Радянські історики більше уваги приділяли трудовим показникам [1; 2; 12]. У сучасній російській історичній науці проблема трудових армій активно розглядається в останні роки. Проте, російські дослідники більше зосереджуються на загальних рисах та тенденціях військово–політичної діяльності трудовармій [18; 19]. Сучасними вітчизняними істориками тема трудових армій розглядається лише в контексті вивчення соціально–економічних та військово–політичних процесів доби воєнного комунізму [8; 9; 10]. Отже, питання участі частин Української трудової армії в бойових діях проти білих військ істориками досі не висвітлювалися.

Дослідження діяльності Української трудової армії допомагає зрозуміти політико–ідеологічні, соціально–економічні та військові підходи більшовиків до побудови радянської влади в Україні військовими методами впродовж 1920–1921 рр.

Українську трудову армію (далі УТА) утворили 16 лютого 1920 р., згідно з наказом № 180 по частинам Південно–Західного фронту. Штаб армії розміщувався в м. Харкові. Її командувачем призначили члена Реввійськради Південно–Західного фронту Р. Берзіна, начальником штабу – колишнього командувача VII–ї радянської армії С. Харламова. У військовому відношенні УТА підпорядковувалася Командувачу всіма збройними силами в Україні, а в господарському – Українській раді трудової армії, органу, який здійснював контроль за економічним життям УСРР та залучав армію до виконання господарських завдань. На

відміну від інших трудовармій, які формувалися шляхом одночасного переведення на господарський фронт цілих військових частин, Українську трудову армію довелося формувати заново, передусім з запасних частин Червоної армії. В кінці лютого – на початку березня 1920 року її кількість становила 4400 бійців [11, с. 8].

Виділення армійських частин для господарського фронту викликало певне незадоволення з боку військового командування Червоної армії. 18 лютого 1920 р. головком С. Каменев телеграфував голові Української ради трудової армії Й. Сталіну про неможливість виділити для армії дивізію з будь–якого фронту [4, с. 864]. Оскільки в Криму залишалися білі війська, а відносини з Польщею були напруженими, командування Південно–Західного фронту не поспішало виділяти резерви для Української трудової армії.

Яскраво це відобразилося на прикладі 42–ї стрілецької дивізії. Так, на початку березня 1920 р., у доповіді Головного командування В.Леніну зазначалося про несвоєчасність передачі частин Південно–Західного фронту до трудової армії, оскільки це його суттєво послаблювало [4, с. 503]. 14 березня командування фронту надіслало С. Каменеву повідомлення про важливість перебування дивізії в тилу [5, с. 417]. Було вирішено, що, поряд з трудовою роботою, частини дивізії, як фронтовий резерв, мали охороняти Азовське узбережжя від наступу П.Врангеля. Під час активної фази бойових дій вона мала увійти до ударної групи по оволодінню Кримом [5, с. 420]. Головком побоювався за боєздатність 42 дивізії, оскільки, за його словами, в трудових частинах значно розвинулось дезертирство [4, с. 674]. Вже 18 березня для посилення кримського напрямку з дивізії вивели 124–ту бригаду, в кількості трьох полків, 7–ї кавалерійський полк та артдивізіон [4, с. 421]. Крім того, командування розглядало трудові частини ще й як резерв для польського фронту.

3 квітня 1920 року бойові дії на фронтах громадянської війни розгорілися з новою силою. Зважаючи на польську загрозу, 8 квітня Головне командування Червоної армії видало директиву № 2045, в якій від командування Західного та Південно–Західного фронтів вимагали привести трудові частини до бойової готовності [4, с. 629]. Радянсько–польська війна та наступ Російської армії Врангеля суттєво вплинули на становище Української трудової армії.

Південну ділянку Південно–Західного фронту, проти кримського угруповання військ білої армії, стримувала 13–та армія, яка до початку активного наступу врангелівських військ, розглядалася Головнокомандувачем С. Каменевим ще й як певний резерв для підсилення червоних військ, які воювали з поляками.

З розгортанням воєнних дій на Заході, всі боєздатні людські ресурси більшовики кинули на польський фронт. Частини УТА, якщо і поповнювалися то тільки за рахунок небоєздатних запасних частин та дезертирів. Слід зазначити, що внаслідок бойових дій на польському фронті, трудові частини суттєво не змінили свою кількість. На липень в них нараховувалося 15 923 тис. особового складу [13, арк. 9].

Паралельно із наступом поляків, навесні–влітку 1920 року, все більшу активність почали проявляти війська Російської армії П. Врангеля. Внаслідок наступу радянських військ у листопаді 1919 – січні 1920 року, частини Збройних сил Півдня Росії виявлялися затиснутими в Криму, де під керівництвом нового командувача П. Врангеля були перейменовані на Російську армію та готувалися до воєнних дій проти червоних. Їх активна фаза розпочалася в червні–липні 1920 року на півдні України. Незважаючи на низьку боєздатність, частини Української трудової армії безпосередньо залучалися до воєнних дій проти військ П. Врангеля.

З початком Північно–Таврійської операції Російської армії, 4 червня 1920 р., з метою оборони південних рубежів УСРР, командування виключило зі складу трудової армії 42-гу дивізію та передало її у відання Південно–Західного фронту [15, арк. 406]. На початку червня Головком С. Каменев у телефонній розмові з членом Реввійськради Південно–Західного фронту Й. Сталіним, висловив думку про підсилення 42-ї дивізії 2-ма трудовими полками УТА. Але Сталін зауважив, що вони мало укомплектовані та мають низьку боєздатність [4, с. 690].

Для захисту Мелітополя та Азовського узбережжя радянським командуванням 10 червня 1920 р. було утворено Мелітопольську групу військ 13 армії, під командуванням Я. Лаціса, до якої увійшов 3-й трудовий полк, що залучався до проведення продрозкладки на півдні Катеринославської губернії [6, с. 743].

Згідно з телеграмою командира Південно–Західного фронту № 429 від 9 червня, частина передавалася до складу 13 армії [3, с. 190]. Полк складався з обстріляних червоноармійців, які до переходу в УТА брали участь в боях проти військ А. Денікіна в 1919–1920 рр. і з боями пройшли від Орла до Маріуполя. Особовий склад комплектувався з петроградських робітників та мобілізованих із Курської та Харківської губерній. На початок червня в ньому налічувалося 939 червоноармійців та 49 осіб командирського складу [14, арк. 25].

З 8 червня по 17 липня 1920 року полк брав участь в бойових діях проти білих військ у складі Мелітопольської групи та 46 дивізії. Протягом червня–липня загинувими, пораненими, зниклими безвісти полк втратив 276 червоноармійців, з них 67 дезертирами. 18 липня 3-й трудовий полк зняли з фронту та направили в розпорядження Начальника тилу 13-ї армії. Згодом 3-й трудполк відправили на продовольчі роботи в Мелітопольський повіт [14, арк. 25].

Наприкінці липня 1920 р., після невдалого контрнаступу Червоної армії під Мелітополем, на Півдні склалася загрозлива ситуація. Російська армія під командуванням П. Врангеля змогла перехопити ініціативу і продовжити наступ на Катеринославщині та в Приазов'ї. У зв'язку з цим, телеграмою Штабу Південно–Західного фронту від 5 серпня 1920 року № 4445 1-ша та 2-га трудові бригади Української трудової армії були переведені на військовий стан. Вони перейменовувалися на 1-шу та 2-гу окремі стрілецькі бригади [14, арк. 224]. Відповідно до наказу

Української трудової армії № 224 1-й, 2-й, 5-й, 6-й, 7-й, 9-й трудові полки з управліннями бригад передавалися до складу Південно–Західного фронту [16, арк. 181зв]. На той час 1-ша трудова бригада УТА розташовувалася на Донбасі, на вугільних роботах, а частини 2-ї трудової бригади були розкидані на території Полтавської та Харківської губерній, де їх використовували для стягнення продрозкладки та боротьби з повстанцями.

Після наказів бригади знімалися з робіт та відводилися для поповнення та приведення до бойового ладу. В середині серпня 1920 р., частини 2-ї окремої бригади були зведені в районі Полтавського та Богодухівського повітів, де до них надійшло поповнення в кількості 700 чоловік. Також до її складу передали 5-й трудовий полк, який знаходився на Донбасі та 9-й трудовий полк з м. Харкова. В свою чергу, з бригади виділили 8-й трудовий полк та направили на поповнення 3-ї бригади Української трудової армії, яка в той час проходила реорганізацію та участі в бойових діях не брала, продовжуючи здійснювати продрозкладку в Хорольському повіті Полтавської губернії [14, арк. 25]. Таким чином, в серпні 1920 р., до 1-ї окремої стрілецької бригади увійшли 1-й та 2-й полки, до 2-ї окремої стрілецької бригади – 5-й, 6-й, 7-й, 9-й полки.

З переходом на бойовий стан моральний стан червоноармійців трохи покращився. Але говорити про високу психологічну підготовку бійців не доводиться. В цілому, бойовий дух був низьким, оскільки частини поповнювалися місцевими та дезертирами, які хотіли тікати повторно. Крім того, забезпечення харчами та амуніцією 1-ї та 2-ї бригад не було задовільним. Наприклад, у 9-му полку, який входив до 2-ї стрілецької бригади, з 9 по 12 серпня 1920 року дезертирувало 95 чоловік. Серед особового складу поширилися чутки, що його перекинуть до Казані. У зв'язку з цим, 900 мобілізованих українців намагалися самовільно залишити розташування полку та розійтися по домівках. З великими труднощами конфлікт вдалося загасити, а в самій частині командування оголосило надзвичайний стан. Впродовж серпня, в тому ж таки 9-му полку до штатного складу не вистачало 1513 бійців [14, арк. 126–126зв]. Схожа ситуація відбувалася і в 1-й окремій бригаді. В основному склад її поповнювався дезертирами, яких повертали до армії. Частинам не вистачало досвідчених командирів та амуніції, а бойовий дух був невисоким [17, арк. 2].

В директиві Головного командування № 5155 від 22 серпня 1920 р. командир Південно–Західного фронту пропонувався використати частини 1-ї трудової бригади для підтримки наступу на азовському узбережжі [4, с. 714]. Але не дуже вірячи в їх підготовку, командування тримало ці частини у своєму резерві.

На початку вересня 1920 року в 1-й окремій стрілецькій бригаді на утриманні перебувало 3746 бійців піхоти та 23 кулемети, в 2-й – 2422 піхотинці, 120 кіннотників та 10 кулеметів [7, с. 192]. До вересня бригади перебували у резерві Південно–Західного фронту.

В другій декаді вересня, з початком наступу Донського корпусу білих на Донбас, частини 1-ї

окремої стрілецької бригади були приведені у повну бойову готовність. У зв'язку з небезпекою, а також для кращої координації військ, 21 вересня 1920 р. Реввійськрада прийняла рішення сформувати Південний фронт, до складу якого увійшли 6-а, 13-а та 2-га кінна армії [4, с. 714]. В резерві новосформованого фронту опинилися і 1-ша та 2-га окремі стрілецькі бригади УТА.

Наприкінці вересня частини Донського корпусу П. Врангеля, відтіснивши радянські війська, вийшли на лінію Маріуполь–Волноваха та створили загрозу Юзівці. Північніше м. Волновахи на ст. Велико–Анадоль саме розміщувалися частини 1-ї бригади. 26 та 27 вересня білі нанесли удар в район Волновахи з метою прориву на Юзівку. 27 вересня ними було захоплено ст. Волноваха. Для червоних наступ став несподіванкою. Щоб відбити Волноваху, начальник 2-ї Донської дивізії наказав частинам 1-ї окремої бригади атакувати противника та зайняти станцію [3, с. 544]. Проте, командир 13-ї армії І. Уборевич відмовлявся вводити її в бій та відвів до м. Юзівка. У телефонній розмові з командувачем Південного фронту М. Фрунзе він пояснив, що, через свою низьку боєздатність, бригада відведена, в цілях збереження особового складу. Командувач фронту також не захотів кидати непідготовану частину у бій [6, с. 391, 393].

Інформація з рапортів командного складу бригад дозволяє висвітлити тогочасний стан трудових частин. Наприклад, в середині жовтня 1920 р., командир першого полку зазначав, що ввірена йому військова одиниця до бойових дій взагалі не готова. З переходом на військовий стан частина поповнювалася переважно дезертирами, що згубно впливало на моральні характеристики бійців. Людей не вистачало. Роти склалися з

50–60 червоноармійців. Надати полку сформований вигляд не вдалося, оскільки, перебуваючи в резерві фронту, у вересні його частини залучалися до боротьби проти Махна [17, арк. 2]. З 759 чоловік особового складу 222 взагалі не мали уявлення про військову справу. Кількість вояків без одностроїв становила до 50%, у деяких бійців взагалі не було взуття. Брак амуніції викликав багато нарікань з боку червоноармійців.

В 2-му полку ситуація була аналогічною. Його командир звітував, що частина до виступу на фронт також не готова. З 1370 чол. лише 1050 мали гвинтівки. Теплих речей на зиму не було отримано, у половини не було взуття. Дисципліна в ротах кульгала [17, арк. 1].

На кінець вересня 1920 року на Юзівському напрямку для червоних військ склалася вкрай складна ситуація. Підступи Юзівки захищали тільки виснажені 40-ва та 42-га дивізії та непідготовлена 1-ша окрема стрілецька бригада. 29 вересня бригаду підпорядкували 40-й дивізії, що вела оборонні бої під Юзівкою. Полки бригади, разом з іншими частинами дивізії зайняли позиції південніше Юзівки на лінії с. Обільне–Стила–Каракуба. Одному батальйону бригади наказувалося вести розвідку з району с. Стила в напрямку на с. Ново–Микільське, звідки мав наступати ворог [3, с. 551, 580]. Проте, сил для подальшого наступу у виснаженого Донського корпусу білих не вистачило. Вже на початку жовтня, отримавши поповнення та перегрупувавшись,

частини Червоної армії здійснили контрнаступ та зняли загрозу захоплення Донецького басейну. В контрнаступальних діях частини 1-ї бригади участі не брали, залишаючись в резерві. В першій декаді листопада частини 1-ї окремої стрілецької бригади розташовувалися на лінії Федорівка–Павлівка–Новомихайлівка, південно–західніше Юзівки [17, арк. 9]. Саме там вони і зустріли повідомлення про повернення їх на трудові роботи.

Окрім непростого ситуації в Приазов'ї, в районі Каховки та Олександрівська, більшовицькі війська відчували труднощі і на інших ділянках фронту, зокрема на Півдні.

Для кращої координації військ, наказом по арміям Південно–Західного фронту від 7 вересня № 907 було створено 6-ту армію, яка з організацією Південного фронту увійшла до його складу. Перед армією ставилося завдання обороняти зовнішню лінію Каховського плацдарму та укріпити її для подальшого наступу [6, с. 268]. До армійського резерву увійшла 2-га окрема стрілецька бригада. В кінці вересня частини бригади замінили знекровлену Херсонську групу, яка утримувала фронт на правому березі Дніпра в районі м. Херсон.

З метою скувати сили противника та не дати йому перекинути резерви, командування Червоної армії розробило відволікаючу операцію, для того, щоб зняти напругу з району Олександрівська та Нікополя, де велися запеклі бої. В ній мали прийняти участь і частини

2-ї окремої бригади. Перед початком наступу командуючий 6-ю армією А. Авксентіївський зазначав комфронту М. Фрунзе, що в 2-й бригаді налічується тільки 1500 готових до бою солдатів.

10–11 жовтня 1920 року мала розпочатися операція радянських військ, в якій основна увага приділялася удару з Каховського плацдарму. Війська, розташовані південніше по Дніпру, мали завдавати допоміжний удар. Частинам 2-ї бригади, з лівого дніпровського берега, наказувалося здійснити демонстративний відволікаючий наступ на правий берег в район населених пунктів Олешки та Гола Пристань. У випадку загального успіху, бригада мала розвинути наступ далі на південний схід. Проте, головний контрудар з Каховського плацдарму виявився невдалим, а 2-га бригада здійснила лише демонстрацію наступу на Олешки [6, с. 447]. Між тим, 14 жовтня, війська П. Врангеля здійснили невдалу спробу захопити Каховський плацдарм. Зважаючи на це, командир 6-ї армії, в директиві № 118 від 14 жовтня, наказувалося не пізніше 15 жовтня перейти в наступ, розгромити і відкинути війська Російської армії [6, с. 359]. Проти наступаючих були зосереджені виснажені в боях частини 2-го армійського корпусу білих.

Згідно з оперативним наказом по 6-й армії, 2-га бригада мала захопити, укріпити та обороняти ділянку фронту від с. Касперово (сучасна назва с. Кізомис, Білозерського р-ну Херсонської обл.) до гирла р. Інгул. Плацдарм мав бути радіусом не менше 5–6 верст. Крім того, частинам 2-ї бригади наказувалося за будь-яку ціну утримувати цей район, а також навести переправи для наступаючих радянських військ та вести розвідку в районі м. Олешки [3, с. 628]. Такі

превентивні дії були потрібні для забезпечення основного удару по військам противника, який мав відбутися трохи пізніше. 17 жовтня, разом з іншими частинами 6-ї армії, 2-га окрема стрілецька бригада розпочала наступ. В той же день 8-й полк захопив м. Олешки, 18 жовтня 9-й полк зайняв хутори за 5 км від Херсона [3, с. 635]. Завдання, покладені на бригаду, фактично були виконані.

26 жовтня почався загальний наступ Червоної армії проти військ П. Врангеля. Частина 2-ї окремої бригади активної участі в ньому не приймали, обмежившись виконанням попередніх завдань. На початку листопада 1920 року, їх також було повернуто до складу трудових.

Таким чином, у червні–жовтні 1920 р., окремі частини Української трудової армії брали участь у боях з військами Російської армії П. Врангеля у складі двох армій – 6-ї та 13-ї. Проте, забезпечення за залишковим принципом, невисока підготовка та мала чисельність вплинули на ступінь їх залученості до активних бойових дій. На відміну від 1-ї бригади, 2-га бригада приймала активнішу участь у боях проти білих військ, хоча її використовували на другорядних ділянках Південного фронту. Про втрати серед особового складу говорити важко, оскільки доступні джерела не дозволяють визначити точну кількість загиблих, поранених, взятих в полон та дезертирів.

Отже, частини Української трудової армії були переведені на бойове положення внаслідок загострення ситуації на фронтах громадянської війни, а їх використання, як бойових одиниць, диктувалося крайньою необхідністю і військовою ситуативністю.

Список використаних джерел

- Беджаниян Р. Красная Армия на фронте восстановления народного хозяйства (1920–1925 гг.) / Р. Беджаниян. – Львов : ЛВВПУ, 1968. – 150 с.
- Горкавенко В. З історії трудової армії на Україні / В. Горкавенко // Український історичний журнал. – 1975. – № 8. – С. 55–62.
- Гражданская война на Украине 1918–1920. Сборник документов и материалов. – К. : Наукова думка, 1967. – Т. 3. – 910 с.
- Директивы Главного командования Красной армии (1917–1920). – М. : Военное издательство Министерства обороны СССР, 1969. – 884 с.
- Директивы командования фронтов Красной армии (1917–1922 гг.). – М. : Воениздат, 1972. – Т. II. – 804 с.
- Директивы командования фронтов Красной армии (1917–1922 гг.). – М. : Воениздат, 1974. – Т. III. – 770 с.
- Директивы командования фронтов Красной армии (1917–1922 гг.). – М. : Воениздат, 1978. – Т. IV. – 728 с.
- Економічна історія України. Історико–економічне дослідження : в 2 т. / [ред. рада : В. М. Литвин (голова), Г. Боряк, Г. Геєць та ін.; відп. ред. В. Смолій; авт. кол.; Т. Балабушевич, В. Баран, В. Даран та ін.]; НАН України, І–нт історії України. – К. : Ніка–Центр, 2011. – Т. 2. – 608 с.
- Єфіменко Г. Статус УСРР та її взаємовідносини з РСФРР: довгий 1920 рік / Г. Єфіменко. – К. : Інститут історії України, 2012. – 367 с.
- Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928) / С. Кульчицький. – К. : Основи, 1996. – 396 с.
- Отчет о деятельности Укрсовтрударма за 1920 год // Сборник отчетов Народных Комиссаров УССР, Уполномоченных Народных Комиссариатов РСФСР при Совнарком УССР и центральных учреждений Украины V Всеукраинскому съезду Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. – Харьков : 6-я советская типография, 1921. – С. 1–12.
- Ревегук В. Создание и деятельность Украинской трудовой армии / В. Ревегук // Вопросы истории СССР. – 1981. – Вып. 26. –

С. 22–27.

- Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 3347. – Оп. 2. – Спр. 8.
- Там само. – Ф. 3347. – Оп. 2. – Спр. 123.
- Там само. – Ф. 4237. – Оп. 1. – Спр. 2.
- Там само. – Ф. 4235. – Оп. 1. – Спр. 10.
- Там само. – Ф. 4237. – Оп. 1. – Спр. 11.
- Цысь В. Трудовые армии периода гражданской войны : в 2 ч. / В. Цысь. – Нижневартовск : Изд-во Нижневартовского государственного гуманитарного университета, 2009. – Ч. 1: Возникновение и организация. – 246 с.
- Цысь В. Трудовые армии периода гражданской войны : в 2 ч. / В. Цысь. – Нижневартовск : Изд-во Нижневартовского государственного гуманитарного университета, 2009. – Ч. 2: Хозяйственная и общественно–политическая деятельность. – 228 с.

References

- Bedjanian R. Krasnaya Armiya no fronte vosstanovlenia narodnogo hozaistva (1920–1925 gg.) / R. Bedjanian. – Lvov : LVVPU, 1968. – 150 s.
- Gorkavenko V. Z istorii trudovoi armii na Ukraini / V. Gorkavenko // Ukrainiyskiy istorychnyi zhurnal. – 1975. – № 8. – S. 55–62.
- Grzhdanskaya voina na Ukraine 1918–1920. Sbornik dokumentov i materialov. – K. : Naykova dumka, 1967. – Т. 3. – 910 s.
- Derektivy Glavnogo Komandovaniya Krasnoi armii (1917–1920). – M. : Voennoe izdatelstvo Ministerstva oborony SSSR, 1969. – 884 s.
- Derektivy komandovaniya frontov Krasnoi armii (1917–1922 gg.). – M. : Voениzdat, 1972. – Т. II. – 804 s.
- Derektivy komandovaniya frontov Krasnoi armii (1917–1922 gg.). – M. : Voениzdat, 1974. – Т. III. – 770 s.
- Derektivy komandovaniya frontov Krasnoi armii (1917–1922 gg.). – M. : Voениzdat, 1978. – Т. IV. – 728 s.
- Економична історія України Історико–економічне дослідження : в 2 т. / [ред. рада : В. Литвин (голова), Г. Боряк, Г. Геєць та ін.; відп. ред. В. Смолій; авт. кол.; Т. Балабушевич, В. Баран, В. Даран та ін.]; НАН України, І–нт історії України. – К. : Ніка–Центр, 2011. – Т. 2. – 608 s.
- Єфіменко Г. Status USRR ta ii vzaemovidnosyn z RSFR: dovgyi 1920 rik / G. Efimenko. – K. : Instytut istorii Ukrainy, 2012. – 367 s.
- Kulchytskyi S. Communism v Ukraini: pershe desyatirichchia (1919–1928) / S. Kulchytskyi. – K. : Osnovy, 1996. – 396 s.
- Отчет о деятельности Укрсовтрударма за 1920 год // Сборник отчетов Народных Комиссаров УССР, Уполномоченных Народных Комиссариатов РСФСР при Совнарком УССР и центральных учреждений Украины V Всеукраинскому съезду Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. – Kharkov: 6-ya sovetskaya tipografiya, 1921. – S. 1–12.
- Revegyk V. Sozdanie i deyatelnost Ukrainskoi trudovoi armii / V. Revegyk // Voprosy istorii SSSR. – 1981. – Vyp. 26. – S. 22–27.
- Centralnyi derzavnyi arhiv vyshchuy organiv vlady ta upravlinnia Ukrainy. – F. 3347. – Op. 2. – Spr. 8.
- Tam samo. – F. 3347. – Op. 2. – Spr. 123.
- Tam samo. – F. 4237. – Op. 1. – Spr. 2.
- Tam samo. – F. 4235. – Op. 1. – Spr. 10.
- Tam samo. – F. 4237. – Op. 1. – Spr. 11.
- Tsys V. Trudovye armii perioda grazhdanskoi voiny : v 2 ch. / V. Tsys. – Niznevartovsk : Izd-vo Niznevartovskogo gosudarstvennogo gumanitarnogo universiteta, 2009. – Ch. 1: Vozniknovenie i organizatsiya. – 246 s.
- Tsys V. Trudovye armii perioda grazhdanskoi voiny : v 2 ch. / V. Tsys. – Niznevartovsk : Izd-vo Niznevartovskogo gosudarstvennogo gumanitarnogo universiteta, 2009. – Ch. 2: Hozaiствennaia i obshchestvenno–politicheskaya deiatelnost. – 228 s.

Kudinov I. O., postgraduate student, National Taras Shevchenko University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), ivan.kudinov.ua@gmail.com

The Ukrainian labour army units in the combat actions (summer–autumn 1920)

The article deals with the participation of the Ukrainian labour army units in the combat actions against the Russian army under the command of P. Wrangel during summer–autumn 1920 year. On the basis of archival sources author detected the units of the Ukrainian labor army which participated in combat actions against the White

army. The main purpose of the article is to highlight the contribution of Ukrainian labor army units and their effectiveness in the struggle between the Bolsheviks and the White troops. It has been found of the Ukrainian Labor Army were transferred to the firing position due to the aggravation of the situation in the Civil War.

Keywords: the War Communism, labour conscription, the Red Army, the Russian Army, the Civil War, the White troops, combat actions.

Кудинов И. А., аспирант, Киевський національний університет ім. Т. Шевченка (Україна, Київ), ivan.kudinov.ua@gmail.com

Использование частей Украинской трудовой армии в боевых действиях (лето–осень 1920 г.)

Рассматривается участие Украинской трудовой армии в боевых действиях против Русской армии под командованием П. Врангеля летом–осенью 1920 года. На основе архивных источников определены части Украинской трудовой армии, принимавшие участие в боевых действиях. Основная цель статьи – освещение особенностей использования частей Украинской трудовой армии и их эффективности в борьбе большевиков с белыми войсками. Отмечается, что использование трудармейцев на фронте диктовалось крайней необходимостью, поскольку в тот период коммунистическая власть имела ограниченные военные резервы.

Ключевые слова: военный коммунизм, трудовая повинность, Красная армия, Русская армия, гражданская война, белые войска, боевые действия.

* * *

УДК 94(477)“1932/1933”:316.343.37–055.2

Булгакова А. В.
аспірантка кафедри історії
для гуманітарних факультетів, Київський
національний університет ім. Тараса Шевченка
(Україна, Київ), bulgakova_a_v@ukr.net

ЗАЛУЧЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ КОЛГОСПНИЦЬ В ІНСТИТУТИ ПАРТІЙНО–РАДЯНСЬКОГО КЕРІВНИЦТВА СРСР НАПРИКІНЦІ 1920–Х – НА ПОЧАТКУ 1930–Х РР.

На підставі архівних та опублікованих документів і матеріалів, а також праць попередників, розглядаються особливості процесу включення українських колгоспниць в державні та партійні керівні структури. Зведено і проаналізовано статистику чисельності українських колгоспниць в комуністичній партії, комсомолі, комітетах бідноти, управлінському апараті колгоспів, радах різного рівня наприкінці 1920–х – початку 1930–х рр. Висвітлено діяльність відділів по роботі серед жінок, жіночих делегатських зібрань, комсомолу, яка сприяла просуванню колгоспниць в керівні структури. Доведено, що жіноча частина населення активно залучалася до поширення колгоспного руху в українському селі. Колгоспниці різними методами заохочувалися і стимулювалися до праці, просувалися в депутати рад різних рівнів аж до ЦВК УРСР, займали керівні посади на місцевому та районному рівні.

Ключові слова: українські колгоспниці, колгоспи, ради, КП(б)У, ЛКСМУ, УРСР.

Одним з аспектів соціальної політики радянської влади в 1920–х – 1930–х рр. було прагнення до зрівнювання в правах чоловіків і жінок, а з іншого боку, просування в соціальному плані лояльних верств населення, таких, як робітники і колгоспники. За визначенням Л. Стефаненко, в 20–і роки була сформована і втілена в життя більшовицька концепція вирішення жіночого питання шляхом законодавчого закріплення рівності прав жінок і чоловіків та створення при партійних органах відділів по роботі серед жінок. Це були так звані жіночі відділи, які були зобов'язані проводити агітацію серед трудящих жінок з метою залучення їх до радянського і професійного будівництва, вивчати і спрямовувати діяльність парткомів в галузі роботи серед жінок, приймати участь в розробці питань загальнопартійного будівництва, вносити пропозиції з питань, пов'язаних з фактичним розкряпанням жінок.

Однак, вже на 1929 р. серед жінок в партії від України було дуже мало українок за походженням – тільки 8%. Стільки ж було єврейок, а переважну

більшість (84%) становили росіянки. У січні 1930 р. жінвідділи було ліквідовано, а їх функції перейшли до секторів по роботі серед жінок, що входили до складу відділів агітації і масових кампаній парткомів, завдяки пропаганді яких було проголошено, що “жіноче питання” було вирішено. З проведенням індустріалізації постійно збільшувалася кількість робітниць. У 1929 р кількість жінок у промисловості України становила 82,6 тис., що становило 13% від загального числа працюючих. З поширенням явища “бабських бунтів” партія усвідомила важливість “більшовизації селянок”. У червні 1929 р був проведений Всеукраїнський з'їзд колгоспниць, який закликав жінок сприяти поширенню колгоспів [1, с. 131–136].

С. Кульчицький, С. Лях і В. Марочко уточнили, що жінвідділи в Україні вперше з'явилися в 1921 р. В 1926/27 рр. в українському селі діяли 1975 жіночих делегатських зборів, 1927/28 рр. – 2123. Якщо в 1923 р. в сільській місцевості нараховувалося 8189 делегаток, то в 1930 р. їх було вже більше 800 тис. жінок [2, с. 92].

В документах докладно описано діяльність жіночих делегатських зборів. Так, на кінець 1929 в сільськогосподарській комуні “Авангард” Запорізького округу “раз на місяць проходять жіночі делегатські збори. На хуторах заняття проводяться окремо. Приліплени до хуторів дві жінки – члени сільради. Є випадки, коли чоловіки не пускали своїх жінок на делегатські збори”. За даними доповідної записки інструктора Української Колгоспного Центру при обстеженні артілі “Перебудова” Володимирської сільради Межівського району в березні 1931 р. виявлено, що жінок–делегаток – 17 чоловік [3, с. 396, 634].

Політвідділи проводили різні форми роботи серед селянства. Вони скликали зльоти, наради і конференції колгоспників, жінок та молоді, бригадирів і т.д. В штаті політвідділів працювали помічники начальника політвідділу по жіночій роботі, підібрані з числа кращих жінок–активісток, “політично грамотних, з відповідною загальною освітою”. Зокрема це були вчительки, агрономи, працівники культури, вищих навчальних закладів, студентки. Так, наприклад, партійна організація Всеукраїнського інституту комуністичної освіти надіслала в політвідділ 18 жінок–комуністок. В колгоспах з ініціативи політвідділів були організовані спеціальні жіночі бригади з вирощування цукрових буряків, городніх культур, картоплі тощо. Щоб відзначити за “заслуги”, Президія ЦВК СРСР 8 квітня 1934 р. нагородила орденом Леніна першу групу жінок–колгоспниць Дніпропетровської області [4, с. 182–183].

В Україні мали свої особливості поширення комсомолу та інших молодіжних організацій та участь в них жінок. Як зазначив В. Прилуцький, на 1 січня 1928 р. ЛКСМУ налічував майже 350 тис. членів. З 1928 р. по 1933 р. це число виросло більш ніж в 2,5 рази. Особлива роль належала комсомолу на селі, де кількість його осередків значно перевищувала кількість партійних і вони були єдиним провідником більшовицької політики. На початку 1929 р. в УРСР нараховувалося 6800 сільських осередків ЛКСМУ і тільки 2600 – КП(б)У, тобто 60% комсомольських осередків діяли в селах, де не було партійних організацій. В деяких